

KINGA KIMIC*

OGRÓD STRZELECKI W TARNOWIE – OGRÓD PAMIĘCI Z MAUZOLEUM GENERAŁA BEMA

STRZELECKI GARDEN IN TARNÓW – MEMORY GARDEN WITH THE JÓZEF BEM'S MAUSOLEUM

Streszczenie

Józef Zachariasz Bem (ur. 1794 r. w Tarnowie – zm. 1850 r. w Aleppo) wstawił się bohaterskimi czynami w walce o niepodległość Polski (w powstaniu listopadowym walczył na terenie kraju, w okresie Wiosny Ludów w Wiedniu, następnie w Turcji). W 1929 roku sprowadzono jego szczątki do Tarnowa, umieszczając je w mauzoleum usytuowanym na wyspie na stawie Ogrodu Strzeleckiego. Budowla ta zajęła wyjątkowe miejsce w programie parku, pełniąc nadrzędną rolę. Stała się elementem dominującym w jego kompozycji, do którego dostosowano układ komunikacji i powiązań widokowych parku. Połączyła rolę elementu plastycznego o wartości artystycznej z symboliką. Upamiętnia postać i czyny narodowego bohatera oraz innych walczących i poległych za wolność Polski poza jej granicami. Jest elementem *sacrum*, wpisany w nowe dzieje miejskiego parku, wnosząc również treści kulturowe i edukacyjne. Ogród Strzelecki stał się przez to ogrodem pamięci – łącznikiem pokoleń poprzednich i przyszłych. Uczestniczy w procesie kultywowania wydarzeń historii i stanowi dialog między kolejnymi historycznymi okresami, pozostając jednocześnie celem wycieczek.

Słowa kluczowe: Józef Bem, mauzoleum, Ogród Strzelecki, ogród pamięci, Tarnów

Abstract

Józef Zachariasz Bem was born in 1794 in Tarnów and died in 1850 in Aleppo. The courage and proves of his armed fighting for freedom and independence of Poland (during November insurrection and battles of Wien during revolution of 1848, then in Turkey) made him famous around the Europe. His ashes were brought from abroad to Poland in 1929 and buried in mausoleum built in Strzelecki Garden in Tarnów. The monument became the main element of park's program and composition as a dominant of it's spatial structure. It became artistic and symbolic element – the commemoration of Józef Bem and his exploits but also exploits of all Polish heroes fighting and killed abroad in action. The mausoleum became the *sacrum* added to history of park and the city connected with cultural and educational values. The Strzelecki Garden became also the garden of memory – special place of universal dialogue between past and contemporary generations and historical periods, also became the aim of excursions.

Keywords: Józef Bem, mausoleum, Strzelecki Garden, memorial garden, Tarnów

* Dr inż. Kinga Kimic, Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW.

1. WSTĘP

W okresie od 1795 do 1918 roku państwo polskie, zagarnięte przez mocarstwa Rosji, Prus i Austrii, nie istniało na mapie Europy. Jednak jego dawne ziemie nadal pozostawały ojczyzną Polaków – narodu, którego przedstawiciele wytrwale walczyli różnymi sposobami o przywrócenie krajowi niepodległości. W trwającej 123 lata niewoli podejmowane przez kolejne pokolenia działania zbrojne wpisały się do długiej kroniki zmagani toczonych niemal na całym świecie w walce o niepodległość uciskanych narodów. W duchu walk „za waszą i naszą wolność”¹ działały postępowe siły emigracyjne Polaków w wielu krajach. Ówcześni bohaterowie, działający na wygnaniu, nie mieli szans powrotu na dawne polskie ziemie w obawie przed represjami. Ich odwaga i patriotyczna postawa oraz bohaterskie czyny nie mogły być wychwalane na zanektowanych przez zaborców terenach ani upamiętniane.

W okresie tym przestrzeń miejska, a zwłaszcza program tworzonych parków publicznych, pozbawione były wątku narodowego, co wynikało z polityki zaborców, mającej na celu usuwanie wszelkich akcentów odnoszących się do polskiej tradycji i kultury². Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku zadaniem nadzernym stało się więc upamiętnienie postaci wielu zasłużonych w walce o wolność Polaków. Ich imieniem nazywano ulice i place, w parkach ustawiano pomniki i tablice pamiątkowe. Zaisnialy na nowo symbole walk niepodległościowych, a pamięć o mężach stanu na trwałe wpisała się do nowo tworzonej historii. Jednym z przykładów jest Ogród Strzelecki w Tarnowie. Domeną założonego w 1866 roku parku przez wiele lat jego istnienia był ściśle ukrywany wątek patriotyczny, obejmujący tajną naukę strzelania, realizowaną nieoficjalnie przez Towarzystwo Strzeleckie³. Miał on swą kontynuację dopiero od 1929 roku za sprawą wybudowania na terenie parku mauzoleum generała Józefa Bema. Park zyskał przez to miano ogrodu pamięci, stając się miejscem szczególnym dla Tarnowa i jego mieszkańców.

2. GENERAL BEM W SŁUŻBIE DLA POLSKI

Józef Zachariasz Bem urodził się w Tarnowie 14 marca 1794 roku. Mając 15 lat rozpoczął naukę jako kadet dwustopniowej Szkoły Elementarnej Artylerii i Inżynierii w Księstwie Warszawskim. Zdobył szeroką wiedzę z zakresu inżynierii wojskowej i teorii artylerii. Po ukończeniu szkoły – w randze porucznika – brał udział w kampanii napoleońskiej 1812–1813. Uczestniczył w walkach w Kurlandii pod Samsonkrug, Dudinot i Linden oraz w Prusach Wschodnich. Wiele doświadczeń zdobył podczas oblężenia Gdańska. Za swe osiągnięcia został odznaczony w 1813 roku Krzyżem Kawalerskim Legii Honorowej. W 1819 roku powrócił do służby wojskowej w armii Królestwa Polskiego, zostając kapitanem i obejmując stanowisko adiutanta generała Piotra Bontempa.

¹ B. Suchołowski, *Dzieje kultury polskiej*, Interpress, Warszawa 1980, s. 446.

² K. Kimic, *Wartości parków publicznych XIX wieku*, praca doktorska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie pod kierunkiem prof. dr. hab. Edwarda Bartmana, Warszawa 2003, s. 174.

³ Jako jednego z kilku na terenie Galicji w 1 połowie XIX wieku. Działalność Tarnowskiego Towarzystwa Strzeleckiego została wznowiona w 1845 roku, po utrwaleniu się na tym terenie austriackiej okupacji. Oficjalnie przyjęty Statut określał, iż „celem towarzystwa jest wyłącznie przywoita i w karby porządku ujęta rozrywka strzelaniem do tarczy”. Jednak pod pretekstem tego niewinnie brzmiącego zapisu ukryto znacznie głębszy sens – za przyczynę odnowienia Towarzystwa Strzeleckiego w Tarnowie przyjęto możliwość przysposobienia członków tego bractwa do walki o niepodległość Polski. A. Majcher-Węgrzynek, *Tarnowskie Bractwo Kurkowe*, [w:] *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, (red.) S. Potępa, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1976, s. 52.

W tym czasie prowadził wykłady w Szkole Zimowej Artylerii i doświadczenia nad stosowaniem tzw. rakiet kongresowych w czasie walk⁴. Został wydalony z wojska w 1822 roku za przynależność do Wielkiej Łoży Wolnomularstwa Narodowego i skazany na rok więzienia. Po interwencji generała został jednak w dniu 22 maja 1823 roku przywrócony do czynnej służby, a rok później ponownie zdymisjonowany za nieterminowe rozliczenie skarbowych funduszy⁵. Od 1826 roku przebywał we Lwowie⁶. W 1831 roku, po wybuchu powstania listopadowego, przybył do Warszawy i przyłączył się do powstańczej armii. Awansując do stopnia majora, objął dowództwo 4. baterii artylerii konnej. Swój talent i męstwo ujawnił w zwycięskiej bitwie pod Iganiami (19 kwietnia 1831) oraz Ostrołęką (25 maja 1831), ratując polską armię przed pogromem. W dniu 1 lipca tego roku otrzymał Złoty Krzyż Orderu Virtuti Militari, następnie nominację na dowódcę artylerii, a potem generała brygady (21 sierpnia 1831). Uczestniczył w walkach o obronę Warszawy, po których niepowodzeniu Wojsko Polskie musiało wycofać się do Modlina. Tam też w dniu 9 września 1831 roku odmówił objęcia stanowiska Naczelnego Wodza. Nie zgodził się też na kapitulację przed stroną rosyjską. Po upadku powstania wyemigrował do Francji, wiążąc się w Paryżu z obozem „Hôtelu Lambert”. Uczestniczył w życiu politycznym i organizacji ruchów niepodległościowych, podejmując liczne próby odtworzenia legionów w Belgii, Egipcie i Portugalii. Zrażony niepowodzeniami, poświęcił się pracy w dziedzinie nauk matematyczno-technicznych⁷. W okresie Wiosny Ludów 1848 roku próbował we Lwowie odtworzyć Legiony Polskie, co nie powiodło się. Wziął wtedy udział w rewolucji wiedeńskiej jako dowódca sił broniących Wiedni przed wojskami habsburskimi. Po kapitulacji przeniósł się na Węgry, gdzie przywódca powstania, Lajos Kossuth, powołał go na Naczelnego Wodza Armii Węgierskiej w Siedmiogrodzie. W czasie ofensywy trwającej od 23 grudnia 1848 do 20 lutego 1849 roku odniósł wiele zwycięstw nad Austriakami, wyzwalając miasto. Uznaje się, iż na tym polu dokonał najbardziej spektakularnych czynów swego życia, zyskując ogromną popularność wśród Węgrów. Za zasługi nadano mu przydomek „Ojczulek Bem” (Bem Apo), a jego czyny opiewają do dziś legendy⁸. W sierpniu 1849 roku Józef Bem toczył kolejne bitwy z austriacko-rosyjskimi oddziałami, zakończone niepowodzeniami. Po upadku powstania węgierskiego udał się do Turcji – sprzymierzeńca Polski. Dotychczasowa postawa i działania Bema udowodniły, iż odzyskanie przez Polskę niepodległości jest jedynym celem jego życia, a mogło to nastąpić na skutek wojny z zaborcami na różnych frontach. Bem, spodziewając się wybuchu kolejnych zmagani i chcąc dalej walczyć, przeszedł na islam. Został przyjęty do tureckiej armii, przyjmując imię Murat Pasza, i osiadł wraz z innymi uchodźcami z Polski w Aleppo na tureckim terytorium Syrii. Tam 10 grudnia 1850 roku zmarł na febrę w kręgu swych zaufanych oficerów, co było kresem jego „podróży do Rzeczypospolitej”⁹. Jego ostatnie słowa brzmiały: „POLSKO, POLSKO! JA CIĘ JUŻ NIGDY NIE ZBAWIĘ!”¹⁰. Został pochowany na lokalnym cmentarzu muzułmańskim Dżebel-el-Isam.

⁴ Wyniki swoich badań przedstawił w publikacji z 1819 roku *Notes sur les fusées incendiaries* (Uwagi o raketach zapalających), co przyczyniło się m.in. do utworzenia w 1823 roku korpusu raketników w armii polskiej. Majcher-Węgrzynek, op. cit.; *Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 1, Warszawa 1973, s. 242.

⁵ MON: Generał Józef Zachariasz Bem [online] 2005-09-08 (10.10.2010). Dostępny: <http://www.wojsko-polskie.pl/articles/view/2975>

⁶ Zajmował się tam architekturą. Według jego pomysłu rozbudowano m.in. Zakład Narodowy Ossolińskich. Napisał też wtedy 1 tom dzieła *O machinach parowych*. MON, op. cit.

⁷ W tym czasie wydał *Pisma dotyczące organizacji legii polskiej*, a także publikację *O powstaniu narodowym w Polsce*, podsumowując powstanie 1831 roku i przedstawiając program przyszłych działań wojennych. Majcher-Węgrzynek, op. cit.

⁸ Majcher-Węgrzynek, op. cit., MON, op. cit.

⁹ E. Kozłowski, *Generał Józef Bem 1794-1850*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 1970; K. Móraski, *Józef Bem*, WSiP, Warszawa 1975.

¹⁰ Żychowska, op. cit., s. 98.

3. POWRÓT BOHATERA DO TARNOWA

Mieszkańcy Tarnowa, podbudowani patriotyczną postawą generała Bema, interesowali się jego kolejnymi działaniami na obczyźnie. Świadczą o tym notatki i wzmianki pojawiające się na łamach ówczesnie wydawanych dzienników i czasopism¹¹. Śledzono jego poczynania, a „był wszędzie, gdziekolwiek zabłyśła iskra nadziei na wywołanie konfliktu europejskiego, z którego miała odrodzić się wolna Polska”¹². Zainteresowanie to, a po śmierci Bema pamięć o nim, przyczyniło się do realizacji pomysłu sprowadzenia jego zwłok do Polski, do Tarnowa. Było to podbudowane działaniami Węgrów, którzy w 30. rocznicę śmierci Bema wystawili mu pomnik w Maros Vásárhely¹³. Z tego powodu 20 listopada 1881 roku powołano w Tarnowie Komitet w celu budowy pomnika generała. Realizacja ta – przewidziana na 200. rocznicę bitwy pod Wiedniem, przypadającą w 1883 roku, nie doszła do skutku ze względów politycznych¹⁴. W rocznicę 60. rocznicy śmierci Bema wmurowano tablicę pamiątkową w ścianie domu, gdzie urodził się generał.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości ożywiła się potrzeba upamiętnienia rodaków poległych za ojczyznę. Do realizacji tych celów w Tarnowie utworzono Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów, wspierane przez tarnowskie Stowarzyszenie Legionistów. W kolejnych latach Stowarzyszenie Węgiersko-Polskie działające na Węgrzech wmurowało tablicę pamiątkową w ścianę domu w Budapeszcie, w którym niegdyś mieszkał Bem. W dniu 14 marca 1926 roku powstały w Tarnowie Komitet sprowadzenia zwłok gen. J. Bema do kraju podjął wiążące zobowiązanie sprowadzenia szczątków bohatera do Tarnowa¹⁵ i rozpoczęło zbieranie funduszy. Postać generała Bema była niezwykle popularna w całym kraju, przez co powstało wiele koncepcji dotyczących wyboru miejsca pochówku. Miały być nimi Warszawa, Kraków lub Tarnów. Rozmach tych starań sprawił, iż protektorat nad sprowadzeniem zwłok generała przejęły władze państwowe. Na szczeblu krajowym Komitet sprowadzenia zwłok gen. Józefa Bema do kraju, którego członkami honorowymi byli m.in. marszałek Józef Piłsudski oraz przedstawiciele Węgier i Turcji, przejął działania dyplomatyczne. Towarzystwo Legionistów i komitet lokalny przeforsowały lokalizację mauzoleum w Ogrodzie Strzeleckim, na niewielkiej wysepce. Jednocześnie otrzymano potwierdzenie z Aleppo o odszukaniu grobu generała i identyfikacji szczątków. Pierwszy termin pochówku, ustalony na 26 maja 1928 r. (97. rocznica bitwy pod Ostrołęką), musiano odwołać. Ostateczny termin wyznaczono na 30 czerwca 1929 r. Przedsięwzięcie to odbyło się dzięki zaangażowaniu wielu przedstawicieli władz i społeczności Polski, Węgier i Turcji.

Kalendarium ceremonii przedstawiało się następująco:

20 czerwca 1929 – ekshumacja zwłok generała Bema w Aleppo w obecności władz Polski, Francji, Węgier, Turcji, Belgii i Holandii,

22–24 czerwca 1929 – przejazd prochów specjalnym pociągiem przez teren Turcji (do stacji Hajdar Pasza) po stronie azjatyckiej, przeprawa cieśniną Bosfor do Europy (do stacji Sirkedži),

24 czerwca 1929 – pożegnanie trumny ze szczątkami generała w asyście przedstawicieli Polski, Węgier, Egiptu i Francji, wraz z odegraniem hymnów: polskiego, tureckiego i węgierskiego; przejazd przez terytorium Jugostawii i oddanie hołdu salwami armatnimi,

¹¹ Były to: „Zgodna”, „Pogoń”, „Słowo Tarnowskie”, „Praca”, „Hasło”. S. Foltta, A. Ambroziewicz, *Powrót gen. Józefa Bema, czyli pośmiertne perypetie* [online] 2009-06-11 (15.10.2010). Dostępny: <http://www.phila.pl/podstrony/artykuly/a028/a028tarnowskieperypetie.htm>

¹² Żychowska, *op. cit.*, s. 89.

¹³ L. Naimski, *Generał Józef Bem*, Tarnów 1928, s. 28.

¹⁴ „Pogoń” nr 1 z 1 I 1882; „Słowo Tarnowskie” nr 28 z 26 XI 1927.

¹⁵ Żychowska, *op. cit.*, s. 92.

26 czerwca 1929 – tryumfalny przejazd przez Węgry do Budapesztu; przejście konduktu do Muzeum Narodowego przy dźwiękach hymnu polskiego,
 27 czerwca 1929 – wystawienie trumny na widok publiczny i składanie wieńców,
 28 czerwca 1929 – oficjalne pożegnanie trumny z udziałem członków rządu i niezliczonych rzeszy mieszkańców miasta; przejazd do Polski,
 29 czerwca 1929 – powitanie trumny ze szczątkami na stacji w Dziedzicach z honorami wojskowymi i 21 salwami armatnimi oraz odegranie hymnów Polski, Węgier i Turcji; przejazd do Krakowa i uroczysty pochód drogą królewską na Wawel; wystawienie trumny na widok publiczny,
 30 czerwca 1929 – honorowe pożegnanie trumny w Krakowie i przejazd do Tarnowa; uroczyste powitanie na dworcu i przemarsz ulicami miasta do Ogrodu Strzeleckiego; umieszczenie szczątków w sarkofagu wraz z czterema urnami zawierającymi ziemię spod domu rodzinnego Bema, ziemię spod Igań i Ostrołęki oraz z 63 województw historycznych Węgier i 28 miejscowości Siedmiogrodu¹⁶.

Było to tak ważne wydarzenie, iż artykuły i wzmianki o nim obiegały prasę codzienną całej Polski. Pisano o tym wielokrotnie w kolejnych latach w wielu publikacjach dotyczących historii i ważnych wydarzeń Tarnowa oraz w przewodnikach¹⁷. Sylweta mauzoleum na tle stawu i zadrzewień parkowych do dziś stanowi jeden z głównych elementów miasta prezentowanych na fotografiach wydawnictw albumowych¹⁸.

4. OGRÓD STRZELECKI W TARNOWIE I JEGO BUDOWLE

Park miejski w Tarnowie, o powierzchni 7,25 ha, położony w północnej części miasta u zbiegu ulic J. Piłsudskiego i J. Słowackiego (dawniej Seminarystycznej i Kurkowej), powstał według projektu ogrodnika Antoniego Schmidta. Był jednym z pierwszych publicznych założeń ogrodowych Tarnowa. Założono go na terenie dawnego folwarku Podwale Dyksonówka, wykupionego przez miasto w 1805 roku na cele publiczne¹⁹. Początek prac nad jego powstaniem wiąże się z rokiem 1866²⁰ i budową siedziby tarnowskiego Towarzystwa Strzeleckiego, w sąsiedztwie której postanowiono urządzić park miejski. Stąd też wywodzi się jego nazwa – „Ogród Strzelecki”²¹. Został oddany do użytku publiczności w 1869 roku.

Park od chwili założenia był ogrodzony, a główna brama wejściowa, istniejąca w południowo-zachodnim narożniku, została przeniesiona po I wojnie światowej na jego wschodni bok. W 1919 roku, po zniszczeniach wojennych, postawiono nowe ogrodzenie i drewnianą bramę, która istniała do 1927 roku. Wtedy park otoczono solidnym ogrodzeniem na podmurówce z przęstami z siatki żelaznej i zbudowano nową

¹⁶ G. Balás, *Bem Apo*, Budapeszt 1934; Żychowska, *op. cit.*, s. 102-106.

¹⁷ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911; A. Piszowa, *600-lecie Tarnowa*, Tarnów 1930; J.E. Dutkiewicz, *Tarnów*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954; S. Potępa, *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim (rys historyczny)*, [w:] *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, (red.) S. Potępa, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1976; Z. Rappaport, M. Rozwadowski, *Przewodnik po Tarnowie*, Tarnów 1929; A. Bartosy, *Szlak Generała Józefa Bema* [online] (19.10.2010). Dostępny: http://tarnow.ptfk.pl/turystyczne_info/szlak_bema/artukul.html

¹⁸ K. Bańburski, *Tarnów na starej fotografii. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Album wydany z okazji 90. rocznicy odzyskania niepodległości*, Wydawnictwo SCAN, Tarnów 2008.

¹⁹ Leniek, Herzig, Leśniak, *op. cit.*, s. 179; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. 2, *Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 364.

²⁰ Według Leniek, Herzig, Leśniak, *op. cit.*, s. 204. Według innych publikacji czas powstania parku tarnowskiego błędnie określono na I połowę XIX wieku – wymieniany jest rok 1846. G. Ciołek, *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 208.

²¹ Leniek, Herzig, Leśniak, *op. cit.*, s. 204; Piszowa, *op. cit.*, s. 210-211.

monumentalną bramę na miejscu dawnej. Od tego czasu funkcjonują także dwie inne w północnej części parku.

Pierwszą budowlą była wspomniana „Strzelnica” – neogotycki budynek należący do Tarnowskiego Towarzystwa Strzeleckiego i będący jego siedzibą do czasów II wojny światowej. W końcu XIX wieku działała w nim restauracja. Przetrwiał on w niezmiennym kształcie do czasów obecnych, przez wiele lat będąc siedzibą ZHP.

W części gospodarczej parku istniały liczne budowle: w 1872 roku wybudowano altanę – „domek o dwu komnatach na skład i budkę drewnianą dla stróża”²²; dom ogrodnika – dwukondygnacyjny, zbudowany w latach 1905–1907. Po II wojnie światowej mieściły się w nim biura Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej w Tarnowie – Zakład Zieleni Miejskiej.

W tej części parku znalazły miejsce zabudowania wspomagające utrzymanie obiektu. W 1879 roku stworzono pierwszą oranżerię „z cegieł, frontem na wschód wybudowaną, pokrytą jednospadowym, gontowym dachem, 11,6 m dł., 5,35 m szer., 5,40 m wys., zaopatrzoną wewnątrz w ceglany kanał ogrzewczy, ze stołami, półkami i stopniami do podtrzymywania roślin oranżeryjnych”²³. Wśród innych budowli były: „szopa na przechowywanie narzędzi wraz ze stajnią, kryte gontem (...) oraz altana z miękkiego materiału, na podmurowaniu, kryta gontem (wybudowana w 1884 r.) i wreszcie dwa wychodki”²⁴. Zostały one uzupełnione na początku XX wieku o trzy cieplarnie²⁵, szklarnie i inspekty. Wszystkie – oprócz domu ogrodnika – zostały zniszczone w czasie II wojny światowej.

Pozostałe budowle istniejące w parku związane były z częścią ogólnodostępną:

- w 1884 roku na jednym z placów postawiono drewnianą altanę,
- w końcu XIX wieku wzniesiono nad stawem drewniany budynek Towarzystwa Łyżwiarstwa z podium dla orkiestry; na początku XX wieku rozebrany,
- w okresie międzywojennym, przy głównej bramie wejściowej od strony wschodniej, wybudowano mały domek służący jako kiosk spożywczy; funkcjonował także przez pewien czas jako budka stróża; zachowany do dziś,
- wśród elementów architektonicznych wzniesionych po II wojnie światowej istnieje w parku drewniana altana z siedziskami, ustawiona w pobliżu placu zabaw dla dzieci, oraz szałet zlokalizowany również w jego obrębie²⁶.

Program rzeźbiarski parku był skromny. Stanowiły go trzy terakotowe rzeźby sprowadzone w 1884 roku z Wiednia, które ustawiono na murowanych postumentach: „dwie ‘kwiaciarki’ (Blumenträgerin) ustawione na klombach od południa i północy oraz ‘dość okazała urna’ postawiona na środkowym klombie”²⁷. Żadna nie przetrwała do dziś. Zachowana została natomiast ozdobna żeliwna studnia stojąca naprzeciw głównego klombu w górnej części parku. Tam też stoi dawna fontanna nieznanego autorstwa, której budowa związana była z powstaniem wodociągu miejskiego (zasilającego także staw) w 1907 roku; na jej szczycie ustawiono figurę Hebe i w takiej formie prezentuje się do dziś.

Najbardziej charakterystycznym elementem w przestrzeni parku jest jednak mauzoleum generała Józefa Bema (il. 1), którego budowę rozpoczęto w 1928 roku w związku z podjętą decyzją o sprowadzeniu jego zwłok. Lokalizacja monumentu przypadła w pierwszej kolejności na główny klomb znajdujący się na wzniesieniu. Ostatecznie jednak postawiony został na wyspie odbudowanego stawu. Projekt mauzoleum po-

²² Potępa, *op. cit.*, s. 20.

²³ *Ibidem*, s. 22.

²⁴ *Ibidem*, s. 22–23.

²⁵ Powstanie jednej z cieplarni miało związek z początkiem istnienia Szkoły Ogrodniczej w Tarnowie, działającej od 1881 roku w budynku sąsiadującym z parkiem. Potępa, *op. cit.*, s. 23.

²⁶ *Ibidem*, s. 32.

²⁷ *Ibidem*, [za:] „Pogoń” nr 11 z 25 V 1884, s. 5.

Il. 1. Mauzoleum generała Józefa Bema – stan obecny (fot. K. Kimic)

III.1. The General Józef Bem Mausoleum – present day (photo K. Kimic)

wierzono Adolfowi Szyszko-Bohuszowi – rektorowi Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie²⁸. Budowlę, zrealizowaną w stylu neoklasycystycznym, umieszczono na dwustopniowej żelbetonowej płycie. Sześć kolumn korynckich pokrytych sztucznym kamieniem dźwigało prostokątny sarkofag. Całość otoczono łańcuchem, wykonanym z brązu pochodzącego z przetopionych armat, który wsparto na kulach symbolizujących formację wojska, w której służył generał – artylerii. Na kulach planowano umieścić orły. Na sarkofagu napisy wykuto antykwą. Na frontonie widnieje tekst polski: „Generał Józef Bem”, a na bokach napisy w języku węgierskim: „Bem Apó a Magyar Szabadságharc legnagyobb hadvezére 1848–1849” (Ojczulek Bem, największy wódz walki wolnościowej Węgier 1848–1849), oraz tureckim (zapisany alfabetem arabskim): „Ferik Murad Pasza”, wiążący przybrane nazwisko Bema z tytułem paszy i godnością ferika – odpowiednika generała dywizji w polskiej nomenklaturze wojskowej²⁹. Była to ostatnia budowla, jaka powstała w parku.

5. MIEJSCE MAUZOLEUM GENERAŁA BEMA W KOMPOZYCJI PARKU

Według pierwotnego planu park podzielono na dwie odrębne części – gospodarczą oraz użytkowaną przez zwiedzających. Ogród gospodarczy zajmował zachodni pas terenu (1/4 całkowitej powierzchni). Został podzielony na ogród pomologiczny (ze szkótkami drzew owocowych i ozdobnych) oraz warzywny, zajmujący obszar północny. W jego południowej części zlokalizowane zostały budowle gospodarcze oraz budynek Towarzystwa Strzeleckiego wraz z towarzyszącą mu strzelnicą wydzieloną wałem. Pozostała, wschodnia część parku (3/4 jego powierzchni) zaprojektowana została w sposób swobodny z pojedynczymi elementami regularnymi. Boczne partie wzdłuż granic silnie zadrzewiono lub otoczono zwartą ścianą krzewów, oddzielając park od terenów są-

²⁸ Umowę na wykonanie projektu podpisano w dniu 7 lutego 1928 roku pomiędzy dr. Julianem Kryplewskim (burmistrzem Tarnowa) a Adolfem Szyszko-Bohuszem. Żychowska, *op. cit.*, s. 97.

²⁹ „Słowo Tarnowskie” nr 27 z 7 VII 1928.

siednich i zamykając powiązania widokowe z otoczeniem. Kompozycja brała początek z głównego wejścia zlokalizowanego w południowo-wschodnim narożniku parku, skąd biegły wzdłuż jego południowej i wschodniej granicy dwie proste aleje podkreślone rzędowym nasadzeniem drzew. Drugim miejscem dającym początek kompozycji było wejście zlokalizowane przed budynkiem „Strzelnicy”, również znajdujące się przy granicy południowej. Z tych dwóch punktów poprowadzono, po krótszym południowym i silnie zadrzewionym stoku, ścieżki wiodące na szczyt wzniesienia.

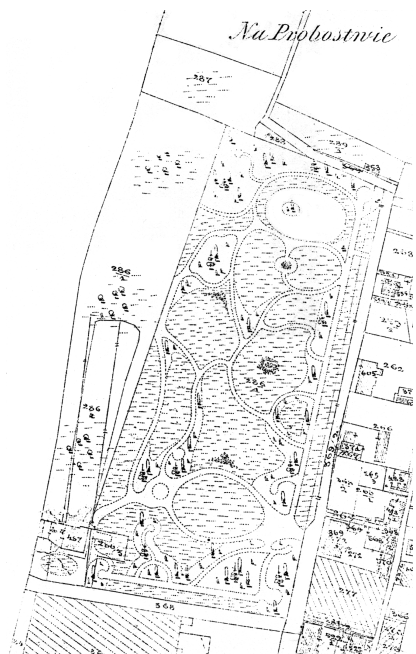
Regularne, ukształtowane w formie elips, wnętrza parkowe zlokalizowane zostały na przeciwległych krańcach parku. Południowe (na wzniesieniu) zaakcentowano eliptycznym gazonem i podkreślono obiegającą go ścieżką oraz kulisowym nasadzeniem drzew i krzewów otwierających widok w kierunku północnym. Łagodny stok północny, biorący swój początek ze wzniesienia, przecięto swobodnie spływającymi trzema alejkami oplatającymi trawniki. Wytworzyły one system rozległych, nieregularnych wnętrz, podkreślonych pojedynczymi grupami drzew i krzewów. W pierwotnym planie parku wnętrza te ukształtowano tak, by tworzyły jeden rozległy widok biegnący od wzniesienia do granicy północnej. W części północnej, w obniżeniu, znajdowało się drugie rozległe wnętrza z eliptycznym stawem z wyspą. Jego regularny kształt również podkreślono obiegającą go alejką oraz zwartym nasadzeniem drzew przy północnej granicy parku, zachowując widok w kierunku południowym. Obchodząc staw, można było obserwować zaakcentowany trawnikami stok północny. Układ ten jest dobrze widoczny w przestrzeni parku na planie katastralnym Tarnowa z 1927 roku (il. 2). Przyjmuje się, iż jest on w znacznej mierze zgodny z początkowym rozplanowaniem obiektu. Całe założenie można było obejść dookoła, korzystając z systemu prostych alei i prowadzonych płynnie ścieżek – park nie posiadał jednak typowej obwodnicy. Przy północnej i południowej granicy parku zostały także wkomponowane krótkie alejki, ślepo zakończone placykami. Wprowadzono je w strefach zwartego drzewostanu bocznych przestrzeni parku lub wydzieliło grupami krzewów, gdy zlokalizowane były w przestrzeni trawników.

W okresie wschodzącej zmiany zmieniono lokalizację głównej bramy, przesuwając ją na stronę wschodnią parku. Umieszczenie na centralnym gazonie fontanny spowodowało uproszczenie układu komunikacyjnego części południowej. Zrezygnowano z większości ślepo zakończonych ścieżek. Umieszczenie na centralnym gazonie fontanny spowodowało uproszczenie układu komunikacyjnego południowej części parku. Powiększeniu uległ obszar wnętrza centralnej części i rozszerzony został zasięg zawartych w niej widoków. Przedstawia to plan parku wykonany na podstawie planu Tarnowa z 1928 roku (il. 3).

Do kolejnej, najbardziej ingerującej zmiany doszło w latach 1928–1929 (il. 4), kiedy na wyspie stawu³⁰ wybudowano mauzoleum generała Bema. Od strony południowej utworzono taras widokowy. Lokalizacja i ranga nowego obiektu wymogła poprowadzenie na wprost niego w kierunku południowym prostej alei dochodzącej do górnego wnętrza z gazonem. Wytworzyła ona nowy kierunek widokowy otwierający się ze wzniesienia wprost na mauzoleum. Zabieg ten całkowicie zmienił układ środkowej części parku – wymusił przekształcenie dotychczasowego przebiegu ścieżek, podzielił przestrzeń na wiele mniejszych wnętrz. W tym samym czasie likwidacji uległa część ogrodu gospodarczego, a w północnym jego fragmencie założono ogród gier i zabaw dla dzieci.

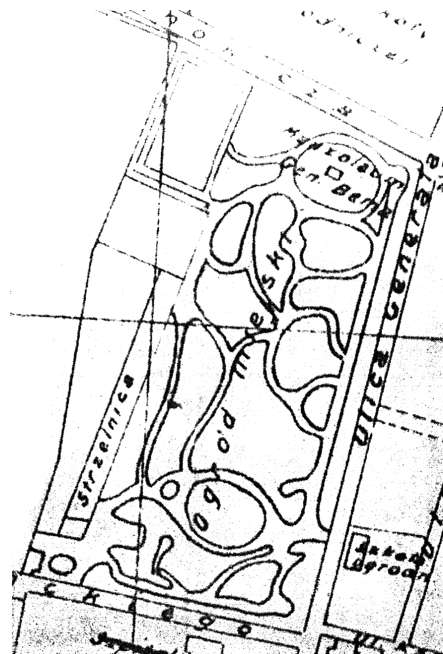
³⁰ Staw został sztucznie utworzony prawdopodobnie już w okresie budowy parku. Przez wiele lat pozostawał zaniegany, a w czasie ulewnych deszczy groził wylewami wody. Około 1898 roku podjęto próbę jego oczyszczenia, ale zabiegi te nie powiodły się i z tego powodu w latach 1912–1913 został zasypany. Staw w pierwotnej formie odtworzono jednak w 1928 roku w związku z pomysłem ustawienia na jego wyspie mauzoleum generała Bema. Brzegi stawu zostały umocnione, a podłączenie do miejskiego rurociągu wodnego zapewniło utrzymanie odpowiedniego poziomu wody. Potępa, *op. cit.*, s. 32.

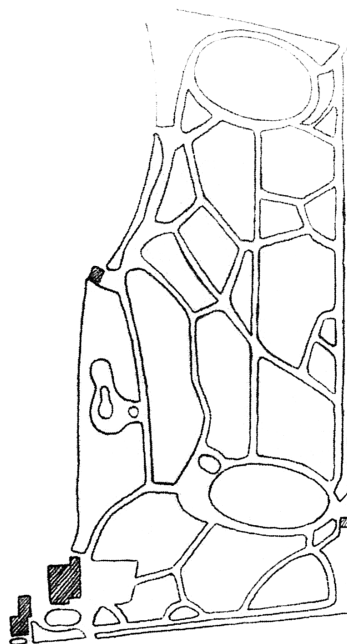
II. 2. Ogród Strzelecki w Tarnowie na planie katastralnym z 1927 roku (w znacznej mierze zgodny z początkowym rozplanowaniem parku) [za:] K. Pocięcha (1992)

III. 2. The Strzelecki Garden in Tarnów – cadastral plan of 1927 (true to pionier park's arrangement) (from:) K. Pocięcha 1992

II. 3. Ogród Strzelecki w Tarnowie według planu Tarnowa M. Leuchtera z 1928 roku (po zmianach z początku XX wieku) [za:] S. Potępa (1976)

III. 3. The Strzelecki Garden in Tarnów – plan of Tarnów from 1928 by M. Leuchter (after changes of the beginning of 20th century) (from:) S. Potępa 1976

II. 4. Ogród Strzelecki po przebudowie dokonanej w 1928 roku – stan według planu z 1972 roku [za:] S. Potępa (1976)

III. 4. The Strzelecki Garden after rearrangement done in 1928 – plan of 1972 (from:) S. Potępa 1976

Układ taki zachowany został do dnia dzisiejszego, a zmiany dokonane po II wojnie światowej niekorzystnie wpłynęły na ogólną kompozycję parku. Zlikwidowano całkowicie ogród gospodarczy i przekształcono go w trawnik. W części centralnej parku niemal doszczętnie zatarł się podział wnętrza i układ widoków wewnętrznych na skutek dopuszczenia do niekontrolowanego wzrostu samosiewów³¹. Drobnego otwarcia widokowego doszukać się można jedynie w środkowej części północnego stoku. Rozrastający się drzewostan ograniczył jednak znacznie widok powtarzający kierunek prostej alei biegnącej na wprost mauzoleum – jest ono stabilnie widoczne w miarę oddalania się w kierunku południowym.

W chwili obecnej prowadzone są prace nad uczytelnieniem kompozycji Ogrodu Strzeleckiego, jednak pełne odtworzenie układu – nawet w formie związanej z okresem budowy mauzoleum generała Bema – wydaje się nie do końca możliwe ze względu na znaczny wzrost udziału dojrzałego drzewostanu w części środkowej założenia.

6. MAUZOLEUM GENERAŁA BEMA NA TLE PRZEMIAN PROGRAMU PARKU

Park miejski w Tarnowie od momentu jego otwarcia cieszył się ogromną popularnością wśród odwiedzających go licznie mieszkańców miasta. Największa frekwencja przypadła na dni wolne od pracy – niedziele i święta. Do stałych form wypoczynku należały spacerzy i odpoczynek na ławkach rozstawionych wzdłuż alei parkowych oraz na placach. W okresie lata nie można było nie skorzystać z możliwości spożywania sody oraz picia popularnej wody sodowej. W 1886 roku wynajęto w parku pomieszczenie na trafikę, a w 1890 roku w budynku Towarzystwa otwarto restaurację³². Działalność ta cieszyła się ogromnym powodzeniem.

W 2 połowie XIX wieku bardzo popularne były festyny towarzystw dobroczynnych połączone z loteriami fantowymi. Często organizowano koncerty orkiestr na otwartym powietrzu. Atrakcją była możliwość oglądania pokazów ćwiczeń gimnastycznych w wykonaniu tarnowskich klubów sportowych. Nowością wprowadzoną w 1895 roku było „nocne corso tutejszych cyklistów”³³. Pokazom i koncertom towarzyszyły zabawy taneczne i przedstawienia teatrów amatorskich. Dużą rolę przywiązywano do stworzenia miejsc umożliwiających dzieciom zabawy ruchowe. Istniejący, początkowo mały, plac zabaw został przeniesiony do północno-zachodniej części parku i stał się ulubionym miejscem wypoczynku najmłodszych.

Od czasu założenia parku starano się także wykorzystywać staw do uprawiania sportów zimowych i letnich. Do XX wieku istniało tu Towarzystwo Łyżwiarskie we własnym budynku, z pomostem dla orkiestry zbudowanym nad wodą. Było to jedno z niewielu miejsc w Tarnowie, gdzie organizowano zabawy zimowe dla dzieci i dorosłych. Niestety, latem wykorzystanie stawu nie było zadaniem łatwym, co wynikało przede wszystkim z niezbyt dobrego stanu jego utrzymania. Zdarzali się jednak amatorzy kąpeli i wędkarstwa. Nie powiodły się również próby zmiany zbiornika w basen kąpielowy. Istnieją też wzmianki o organizowaniu na stawie wioślarskich zawodów sportowych (koniec XIX i początek XX wieku)³⁴. W 1904 roku w parku funkcjonował też mały lunapark.

³¹ Potępa, *op. cit.*, s. 17; K. Pocięcha, *Ewidencja Ogrodu Strzeleckiego w Tarnowie*, nr 7666, KOBiDZ, Warszawa 1992, s. 26-27; K. Kimic, *Contemporary transformation of the 19th century's Polish public parks' composition*, [w:] *Annals of Warsaw Agricultural University – SGGW, Horticulture, Landscape Architecture*, SGGW, No. 26/2005, Warszawa 2005, s. 195; K. Kimic, *Stan zachowania i użytkowanie polskich parków publicznych XIX wieku*, [w:] *Przyroda i miasto*, (red.) J. Rylke, tom VIII, SGGW, Warszawa 2006, s. 43-44.

³² Potępa, *op. cit.*, s. 41.

³³ *ibidem*, s. 38.

³⁴ *ibidem*, s. 41.

W okresie międzywojennym w ówczesny program parku w szczególny sposób wpisała się obecność mauzoleum generała Józefa Bema. Wnętrze ze stawem zyskało na znaczeniu – zostało uporządkowane, otrzymując reprezentacyjną roślinną oprawę. Nowy element sprawił, iż udało się tu połączyć ideę odpoczynku z szeroko rozumianym poznaniem polskiej historii. Ogród Strzelecki stał się ogrodem pamięci o ponadlokalnym znaczeniu. Było to tym bardziej cenne, że po II wojnie światowej program parku został znacznie zubożony. Wynikało to między innymi z faktu otwarcia drugiego parku miejskiego na tzw. Górze Marcina, gdzie przeniesiono większość zabaw i festynów. Oczywiście, nie umniejszyło to roli Ogródu Strzeleckiego jako obiektu decydującego o przyrodniczych walorach miasta, spowodowało jednak zmianę jego charakteru. Z bardzo ruchliwego miejsca stał się on obiektem spokojnym i zacisznym, który bardzo chętnie zaczęli odwiedzać ludzie starsi. Dawał też schronienie zakochanym, umożliwiając spacer we dwoje. Dzięki obecności ogródka jordanowskiego w północnej części pozostał terenem do zabaw i gier dla dzieci, które wraz z opiekunami bardzo chętnie odwiedzały ten fragment parku. Również pod tym kątem w 2 połowie XX wieku nastąpiła rozbudowa programu parku, do którego włączono tor rowerowy i saneczkowy. Istniejący fragment stoku północnego jest także i dziś terenem wykorzystywanym do jazdy na sankach i nartach, a latem na rowerach. Jedną z form wypoczynku jest zwiedzanie parku, oparte o stworzoną w nim ścieżkę dydaktyczną wyróżniającą jego ciekawe miejsca i rośliny. Mauzoleum generała Bema stanowi jednak jeden z najważniejszych, a dla wielu odwiedzających – główny punkt programu parku.

7. PODSUMOWANIE

Program architektoniczny Ogródu Strzeleckiego w Tarnowie, w którego zakres (poza budynkiem Towarzystwa Strzeleckiego) wchodzący w kolejnych latach istnienia nieliczne budowle, był bardzo ograniczony. Większość z nich została wyeliminowana w kolejnych latach. Podobna charakterystyka dotyczy elementów małej architektury i elementów rzeźbiarskich. Na tym tle mauzoleum generała Bema, wzniesione w reprezentacyjnym miejscu, jakim jest wnętrze ze stawem, zaczęło pełnić nadrzędną rolę w programie parku. Obiekt ten stał się dominującym elementem kompozycji, a jego obecności podporządkowany został układ środkowej części założenia. W tym ujęciu mauzoleum postrzegane jest również jako wyróżniający się w przestrzeni parku element plastyczny, będący nośnikiem wartości artystycznych. Swą przestrzenną formą oraz sposobem ekspozycji na powierzchni lustra wody i wysokiej ściany roślin, stanowiących dla niego naturalne tło, wywołuje pozytywne uczucia wśród grona obserwatorów, skupia na swej sylwecie wzrok odwiedzających, podnosząc jednocześnie jakość w odbiorze wrażeń wizualnych tego miejsca. Wprowadza podniosłą atmosferę i skłania do kontemplacji.

Usytuowanie mauzoleum w szczególnym wnętrzu Ogródu Strzeleckiego miało jednak, a może przede wszystkim, znaczenie symboliczne. Pomnik ten łączy w sobie cechy elementu upamiętniającego ważną z historycznego punktu widzenia postać narodowego bohatera, który całe swoje życie poświęcił idei odzyskania przez Polskę niepodległości. Jest jednocześnie dowodem pamięci następnych pokoleń o wszystkich walczących i poległych za wolność Polski poza jej granicami w latach poprzednich. Mauzoleum, przechowując szczątki generała, stało się swoistym elementem *sacrum*, wpisanym w nowe dzieje miejskiego parku, podnosząc tym samym jego rangę. Pomnik ten, wzbogacając park o nowe wartości poprzez wpisanie się w jego prze-

strzeń, stał się ściśle z nią utożsamiany, charakterystyczny i przez to trwały. Lokalizacja mauzoleum wniosła tu treści humanistyczne, czyniąc go miejscem wyjątkowym. Realizowany jest tu emocjonalny związek odwiedzających z narodowym bohaterem, przez co zyskuje ono wartość w ujęciu kulturowym. Ogród Strzelecki stał się swoistym ogrodem pamięci – łącznikiem pokoleń poprzednich i przyszłych. Uczestniczy w procesie kultywowania pamięci o wydarzeniach historycznych i stanowi dialog między kolejnymi historycznymi okresami – obrazuje, jak cenne jest dla danego narodu pielęgnowanie myśli o ważnych wydarzeniach i biorących w nich udział mężach stanu.

Mauzoleum generała Józefa Bema jest nadal bardzo licznie odwiedzane przez turystów zagranicznych – głównie z Węgier – wpisując się na stałe do tras zawartych w przewodnikach. Jest celem wielu wycieczek krajowych i stałym elementem krajobrazu Tarnowa, chętnie odwiedzanym przez jego mieszkańców. Stanowi ważny element o wartości edukacyjnej.

LITERATURA

- BALÁS G., *Bem Apo*, Budapeszt 1934, s. 154-179.
- BAÑBURSKI K., *Tarnów na starej fotografii. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Album wydany z okazji 90. rocznicy odzyskania niepodległości*, Wydawnictwo SCAN, Tarnów 2008.
- BARTOSY A., *Szlak Generała Józefa Bema* [online] (19.10.2010) http://tarnow.pttk.pl/turystyczne_info/szlak_bema/artikul.html
- CIOŁEK G., *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- DUTKIEWICZ J.E., *Tarnów*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 1, Warszawa 1973.
- FOŁTA S., AMBROZIEWICZ A., *Powrót gen. Józefa Bema, czyli pośmiertne perypetie* [online] (15.10.2010) <http://www.phila.pl/podstrony/artykuly/a028/a028tarnowskieperypetie.htm>
- „Gwardia” nr 12, 1879.
- KIMIC K., *Wartości parków publicznych XIX wieku*, praca doktorska wykonana w Katedrze Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Edwarda Bartmana, Warszawa 2003, maszynopis w Archiwum Katedry Architektury Krajobrazu SGGW.
- KIMIC K., *Contemporary transformation of the 19th century's Polish public parks' composition*, [w:] *Annals of Warsaw Agricultural University – SGGW, Horticulture, Landscape Architecture*, SGGW, No. 26/2005, Warsaw 2005, s. 189-200.
- KIMIC K., *Stan zachowania i użytkowanie polskich parków publicznych XIX wieku*, [w:] *Przyroda i miasto*, (red.) J. Rylke, tom VIII, SGGW, Warszawa 2006, s. 39-50.
- KOZŁOWSKI E., *Generał Józef Bem 1794-1850*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 1970.
- LENIEK J., HERZIG F., LEŚNIAK F., *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911.
- MAJCHER-WĘGRZYNEK A., *Tarnowskie Bractwo Kurkowe*, [w:] *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, (red.) S. Potępa, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1976, s. 50-70.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 2, *Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- MON: *Generał Józef Zachariasz Bem* [online] (10.10.2010) <http://www.wojsko-polskie.pl/articles/view/2975>
- MÓRAWSKI K., *Józef Bem*, WSiP, Warszawa 1975.

- NAIMSKI L., *Generał Józef Bem*, Tarnów 1928.
- PISZOWA A., *600-lecie Tarnowa*, Tarnów 1930.
- POCIECHA K., *Ewidencja Ogrodu Strzeleckiego w Tarnowie*, maszynopis w zbiorach KOBiDZ, nr 7666, Warszawa 1992.
- „Pogoń” nr 1, 1882.
- „Pogoń” nr 11, 1884.
- POTĘPA S., *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim (rys historyczny)*, [w:] *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, (red.) S. Potępa, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1976, s. 5-49.
- RAPPAPORT Z., ROZWADOWSKI M., *Przewodnik po Tarnowie*, Tarnów 1929.
- „Słowo Tarnowskie” nr 27, 1928.
- „Słowo Tarnowskie” nr 28, 1927.
- SUCHODOLSKI B., *Dzieje kultury polskiej*, Interpress, Warszawa 1980.
- ŻYCHOWSKA M., *Sprowadzenie zwłok gen. Józefa Bema do Tarnowa 30 czerwca 1929*, [w:] *Park miejski w Tarnowie zwany Ogrodem Strzeleckim*, (red.) S. Potępa, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1976, s. 89-114.